

Vári András

Német és magyar agráriusok, 1849–1909.

DEFINICIÓS KÍSÉRLET. MI VAGY KI AZ AGRÁRIUS?

Az „agrárius” jelző, sőt, az összetételek „agrár” előtagja mindkét nyelvben az 1870-es évek végétől válik használatossá.¹ Mind németül, mind magyarul fölbukkant a köznyelvben mint a mezőgazdaság, illetve a vele kapcsolatos kérdések szinonimája, ami talán a közgazdaságtan térnyerésével és a közbeszédbe beszivárgó tudományos szaknyelvvvel függhetett össze.

A német történeti-közgazdasági elemzésekben az „agrármozgalmak, agrárprobléma” stb. fogalmak a század utolsó harmadában nyertek polgárjogot. Az „agrár” e szaknyelvi rétegben sem jelent mást, mint amit a „mezőgazdasági” vagy „paraszti” – az „Agrarbewegung” például parasztmozgalmat jelölt. Politikai értelmében a szó az eddigiek alapján egyszerűen a mezőgazdasági érdekek védelmezőjét jelentette. Első alkalmazásai a hetvenes évek végén az agrárválsággal, az adókkal és Németország védvamos fordulatával foglalkozó vitákban, illetve szövegekben található. A nyolcvanas évek elejétől dokumentálható a fogalom egy jóval sajátosabb jelentése is: azokat jelölte, akik korlátozni kívánták a földbirtok mobilizációját, vagyis a kapitalista áruforgalom tárgyává válását. Ezt egy egykorú újságcikk így összegezte:

„Megengedjük, hogy a földbirtok mozgósításával szemben a földbirtok állandósítása reakció, de nem ez a kérdés, hanem az: gazdaságilag és politikailag indokolt-e az vagy sem? Aki azt feleli, hogy ’igen’, az agrárius, aki azt, hogy ’nem’, az antiagrárius.”² A szerző tehát dacosan magára vállalva a liberális szitokszót, a „reakciós” jelzőt, a mobilizáció korlátozásának programját gazdasági-politikai szükségzerűségnek gondolta.

Az utóbbi, szűkebb értelemben agráriusnak nevezett álláspont megjelenése Magyarországon hatalmas vitákat kavart. Ezekre alább térek majd ki röviden, itt csak azt jelezném, hogy az agrárius nézetek semmiképpen sem egy koherens álláspontot fejeztek ki, közös volt bennük azonban, hogy alternatívákat kerestek a liberális gazdasági és társadalmi renddel szemben. E nézeteket széles körben osztották. A későbbiekben mind az agráriusok, mind baloldali bírálóik igyekeztek elfelejteni-elfelejtetni aényt, hogy az agrárius gondolat kísérletek és javaslatok és a liberálisok hetvenes évek végétől induló önkritikus tendenciái között nagyon széles volt az átjárás. Ugyanakkor igaz, hogy az agrárius álláspontok kezdemé-

¹ A Grimm-féle nagyszótárban (*Deutsches Wörterbuch*, 1852) még nem szerepel ez a szó, a német lexikonokban csak az 1870-es évektől bukkan föl, általában „mezőgazdasági”, illetve „paraszti” értelemben. Folyóiratcikkek és könyvek címeiben nálunk is 1879–80 körül tűnik föl.

² Vö. a *Pesti Napló* 1882. július 19-i szerző és cím nélküli vezércikkét.

nyezői, képviselői, az ilyen intézmények fenntartói és mozgatói nagy részben fiatal katolikus arisztokraták voltak, az elméletileg nem koherens kezdemények gyakran ugyanattól a körülírható csoporttól indultak. Túl a vita jól megragadható csoportkötődésén, az az alapkérdés, miszerint tűrhető-e a földbirtok korlátlan alávetése a kapitalizmus törvényeinek, összekapcsolta e gondolatkört egy másik vitával. Avval, amelyet a régi nemesség (középnemesség, gentry stb.) megmentése, konzerválása, pusztulása kapcsán, illetve a darwini „struggle for life” társadalmi érvényesüléséről folytattak.³ Utóbbinak az volt az egyik tétje, hogy ki lesz az új Magyarország vezető ereje – ez azért megmagyarázza az indulatokat.

Németország nemcsak területileg, de társadalmi és kulturális szerkezeit tekintve is széttagolt. A liberális és az agrárius nézetek duális polarizációja tulajdonképpen sose alakult ki, túl sok lévén a pólus. A régiók önálló szellemi arcúata az országos szintre is fölvitt olyan erős vonásokat, melyek nálunk vagy hiányoztak, vagy csak maszkkal elfödve mutatták magukat. Gondolok itt elsősorban a politikai ókonzervativizmusra, a konzervativizmus egy modern-néppárti változatára, a keresztényszocializmusra, az antiszemitizmusra, illetve a Centrum keresztény-néppárti irányára. Noha szerkezetében a német politikai gondolkodás más, ugyanakkor szinte minden olyan gazdasági elgondolás, intézmény vagy intézkedés, amit nálunk a nyolcvanas években javaslatba hoztak, „német találmány”. A hazai „agrarius” eszmék 1870-es, 1880-as évekbeli német előzményei a földrajzi és eszmei tér négy különböző sarkából származtak.

Az első és legismertebb sarok a hagyományos porosz konzervativizmus, a *Kreuzzeitung* köre. Ez az irány meglehetősen múltba forduló volt, a „szociális kérdés” előtérbe kerülésére későn reagált. A második sarok a vesztfáliai Freiherr von Schorlemer-Alst katolikus és arisztokrata köre, mely ugyan a Centrum Pártban találta meg helyét, de ott mindig is egy külön agrárius vonalat vitt.⁴ Politikai habitusát, társadalmi háttérét és elgondolását tekintve talán ez a társaság vethető össze leginkább a magyar agráriusokkal. A harmadik az antiszemitizmust is mozgósító gazdasági antiliberalizmus volt, mely a Palatinátusban, a Rajna-vidéken és Hessenben volt erős. Negyediknek vehető a Centrum Párt bajorországi agrárosztályának vidéki katolikus értelmiségiek és papok által vezetett keresztényszocialista tábora. Az áramlatok különbségeire az alábbiakban még egy-egy megjegyzés erejéig kitérek. A hasonlóságokat szemügyre véve, lényegi egyezésnek bizonyul, ahogy egy ágazati érdekvédelem, egy gazdasági ág hétköznapi képviselője összekapcsolódik távolabbi tekintő antiliberalis gazdasági elgondolásokkal. A magyarországi agrárius mozgalmat azért a némettel hasonlítom össze, mert úgy tűnik, mintha a magyar–német tanulási-igazodási folyamatok más jellegűek és nagyobb erejűek lennének, mint a magyar agráriusokat osztrák társaikhoz fűző szálak. Állításom bővebb kifejtésére jelen tanulmányban nincs módom.

³ Kövér 2003.

⁴ Schmidt 1916.

A NÉMET AGRÁRIUSOK ELSŐ KORSZAKA, 1849–1879

Az 1848–49-es forradalom konzervatív kritikája nem tartalmazott speciális agrárius vonásokat. A forradalmi önkénnel és erőszakkal a jogot, a békét és a stabilitást szegezték szembe, a demokratikus politikai intézményeket azok talmi, hamis jellege miatt kritizálták, a demokráciát a despotizmus előszobájának bélyegezve. Amikor 1848 augusztusában az. ún. „Junkerparlament” a birtokosok megtámadott jogainak védelmére kelt, a patronátusi, rendőrhatalósági és úriszéki bíraskodási maradvány-jogok mellett is hasonló módon érvelt.⁵ A Preußischer Volksverein 1861-es programját már meglegyintette az antikapitalizmus viharának előszele – a „tisztességes munka, tulajdon, jog és rend megbecsülését” hirdette, és a „pénztőke kedvezményezése, illetve kizárólagos uralma” – ti. az államéletben – ellen szállt síkra. Ennél konkrétabbat nem állított.⁶ Ez a vihar tehát – a pártok szintjén – csak nem akart megérkezni.⁷ 1876-ban a Deutschkonservative Partei programja még ugyanezeket az 1861-es általánosságokat mondja, legfeljebb még azt teszi hozzá, hogy „rendezett gazdasági szabadság” szükséges, valamint a nagy pénztőkének adott kedvezmények fölszámolása, a „túlzott gazdasági centralizáció és a szilárd rend hiánya által a mezőgazdaságnak és kisiparnak okozott súlyos károk helyreállítása”.⁸

A Centrum Párton belül korán és határozottan megjelent egy korporativista irányzat. De a Centrumot mint pártot leginkább foglalkoztató téma, feladat nem a mezőgazdaság kiszolgáltatottsága, illetve ennek megoldása volt – dacára Schorlemer-Alst szereplésének és jelentőségének –, hanem a munkáskérdés.⁹

A nemzetközi konjunktúra az 1850-es és 1870-as évek között nem is alakult úgy, hogy a német mezőgazdaság helyzetére komoly panasz lehetett volna. Két fő problémája volt, melyekből sokáig egyik se jelenhetett meg a pártpolitikában, mert megosztották volna a pártokat. Az egyik a „Leutenot” (emberhiány), a munkaerő tömeges elvándorlása a mezőgazdaságból, miközben a vidéki községek és adózók viselték az iparba menő fiatal munkások iskoláztatásának és az onnan roncsoltan megtérő öregek segélyezésének terheit. A másik panaszt az adózás egyenlőtlensége képezte – földadó létezett, tőkeadó nem. Akár a munkaerő mozgását kívánják gátolni, akár a terheket kívánják másként elosztani, mindkét kísérletben szembekerült volna a mezőgazdasági érdekeket képviselő társaság a többi gazdasági-társadalmi csoport érdekével. Az egységet megbontó ügyeket mindegyik nagy párt igyekezett elkerülni.

⁵ Bülow-Cummerow megnyitóbeszéde és Ludwig von Gerlach hozzászólása, lásd *Die Generalversammlung...* 1848.

⁶ Programm 1861.

⁷ Más kérdés, hogy a Volksverein-t alapító Hermann Wagener ennél sokkal messzemenőbb és konkrétabb szociálkonzervatív programmal rendelkezett – de sorra-rendre megghiúsultak annak elfogadtatására tett erőfeszítései. Vö. Hornung 1995.

⁸ Gründungsaufwurf 1876

⁹ Bowen 1971: 79–91.

A mezőgazdasági érdekek képviselője a gazdasági egyesületekre maradt. Ezek eredete a felvilágosult fejedelmek ösztönzésére megalakult „patriotische Gesellschaft” – „hazafias egyesület” – típusára megy vissza. A régióként különböző jellegű elitek mintegy politikai lojalitásuk kifejezéséeként végezték az egyesületi munkát, melynek súlyponti része felvilágosítás és oktatás volt, némi ehhez kapcsolódó szolgáltatással (könyvtár, csemetekert, faiskola stb.) kiegészítve. Ahogy a német térképen egyre kevesebb és nagyobb lett a százféle kis folt, úgy konszolidálódtak, egyesültek az egyesületek is, de magyar perspektívából nézve megkülönböztető tulajdonságuk mégis csak a sok és sokféle helyi szervezet, alosztály maradt. Bár a német területek egyesületeiben is mutogatnivaló ritkaság volt egy-egy paraszt, mégis úgy tűnik, az ottaniak messze jobban átfogták a helyi eliteket, honorációrokat, mint a nálunk ismertek.

A területi eltérések e tekintetben elhanyagolhatóak, az északi és déli, a katolikus és protestáns szervezetek tagsága az 1850-es és 1870-es évek között mindenhol tízszerese a magyarországinak. Jóllehet ez helyel-közzel lehet a történészek keze munkája is – a német egyesületi levéltárak majd’ mindenhol elpusztultak, a kutatók az egyesületi taglétszámokról a gyakran elég optimista egyesületi sajtó alapján tájékoztatnak, a sajtó adataiból is jobbára a nagyobb számot választva ki. De a jelenség olyan súlyú, hogy nem lehet mindent ennek a tényezőnek betudni.

A különbség hátterében az egyesületi tevékenységnek e két társadalmi közegbeli eltérő megítélése is meghúzódhat. Míg nálunk a reformkorban az egyesületi élet Széchenyi és társai erőfeszítései ellenére is az ellenzékiiség gyanújába keveredhetett, máskor meg éppen a reformarisztokraták társadalmi fölénye lehetett riasztó, addig például a század derekán egy aktív királyi pártfogással működő bajor mezőgazdasági egyesületben való komoly részvétel egy járási hivatalnok vagy káplán társadalmi státusának éppen megfelelő kifejeződése volt.¹⁰

Ebbe az is beletartozik, hogy a helyi és regionális egyesületek vezetőségében mindenhol nagy súllyal szerepeltek a fejedelmi hivatalnokok is. Ennek ellenére, vagy talán éppen ezért ezek a szervezetek hangoztatták leginkább a partikuláris agrárpanaszokat. Néha már az a benyomás keletkezik, mintha az egyesület egyenesen azért lett volna, hogy a kormány felé intézzen – ma is ismert terminussal – „szigorúan szakmai szempontok alapján” kritikákat. A hivatalnokok ilyen jellegű „kettős életére” nem csak az agrár egyesületekben találunk példát. A bécsi kormányzati bürokrácia hivatali tevékenysége és kritikái „irodalmi munkásságának” ellentmondása kapcsán Waltraud Heindl megkockáztatta, hogy ugyanannak a társadalmi szerepnek a különböző vetületeit látjuk.¹¹

Az agrár egyesületek által mozgósítottak körének kérdése nem mellékes szempont – az egyesületi élet résztvevőinek milyensége nem marad hatás nélkül az ott zajló vitákra és tevékenységeire. Sajátos módon azonban éppen a század harmadik harmadára nincs ilyen társadalomtörténeti szempontú földolgozás. Ha az

¹⁰ Vö. Harrecker 2006.

¹¹ Heindl 1990.

osztrák viszonyokat vesszük alapul, ahol a miénknél szintén sokkal szélesebb az egyesületi mozgalom, akkor több tanulság is adódik.¹² Ahogy egyre inkább differenciálódnak az egyesületek feladatai, és ahogy az egyesületek mögött álló, hivatalnokokból, birtokos nemességből és értelmiségiekből verbuválódó csoportok kitágulnak, úgy lesz egyre tagoltabb, fiókokban és alosztályokban gazdagabb az egyesületi szervezet, illetve úgy bomlik kisebb egységekre is. Mindez az egyesületek társadalmi összetételének sokszínűvé válásával is együtt jár, azonban ezzel együtt is nagyobb részt mítosz az, hogy a parasztok („gazdagparasztok”) jelentős szerepre tettek volna szert e szervezetekben. A táguló, népszerűsödő egyesületeknek is leggyakrabban a vidéki, de nem paraszti elit a meghatározó rétege – egyrészt a honoráciorok, a pap és a tanító, másrészt a kocsmáros, postamester, molnár, illetve a tehetősebb kézműves. Az, hogy ezek nem voltak a modernitás lelkes hívei, szintén közismert.

Visszatérve a német színtérre, azt látjuk, hogy a német agráregyesületek már a hetvenes években is komolyan mozgósítottak, elsősorban az egyenlőtlen adóteher ellen. Akkor nyílt esélyük a sikerre, amikor Bismarck a kormányzás közvetett függését a Reichstagtól egy birodalmi adóreform keretében kívánta csökkenteni. Az elgondolás a birodalmi kormányzás jövedelmeit az egyes tartományok befizetései helyett a közvetett adókból és a vámokból kívánta fedezni.¹³ A vámok előtérbe helyezése egybeesett az 1873-as válság csapásaitól szédelgő textil- és nehézipar törekvéseivel, amelyek védővámokkal kívánták helyzetükön javítani. Az 1878-as védvamos fordulathoz végül a mezőgazdasági érdekképviseltek is csatlakoztak, gabonavámokat követelve.

Van olyan német történeti vélemény, amely szerint az orosz és amerikai konkurencia által szorongatott gabonatermelő nagybirtok már ekkor szükségelte és igényelte a vámvédelmet. Ez persze két állítás egyben – az egyik a tényleges gazdasági helyzetről, a másik annak egykorúak általi érzékeléséről szól, melyeket általában egybemosnak.¹⁴ A konzervatív fordulatot gazdasági érdekekkel magyarázó koncepciók szerint Bismarck a helyzet parancsát fölismerve a nagy agráriusok és a tőkés nagyipar gazdasági jellegű követeléseit kielégítve a gazdaság és társadalom olyan erőit fogta igába, melyek nemcsak az uralmának addigi támaszát alkotó liberálisokról való leválását tették lehetővé, hanem olyan mértékű hatalomnövekedést, mely már szinte egy „második birodalomalapítást” jelentett.¹⁵

Ennek az elgondolásnak a mi szempontunkból az a legnagyobb baja, hogy az agráriusokat ebben a szakaszban kimutathatóan – szemben a húsz évvel későbbi állapotokkal – egyáltalán nem érdekelték a védővámok. Ők elsősorban

¹² Bruckmüller 1984, Bruckmüller 1977.

¹³ Vö. Pyta 1991.

¹⁴ A gazdasági helyzetet a hetvenes évek közepétől minden gabonafélénél jelentős árcsökkenés és behozatali többlet, ugyanakkor a bérek emelkedése jellemezte, de ez az emelkedő árak hosszabb fázisát követte. Az állattenyésztés jelentősen jobb pozícióban volt. Rendszeres körképet lásd Rolfes 1976.

¹⁵ Böhme 1972.

fináncvámokat akartak, hogy az így keletkező új birodalmi és tartományi jövedelmekből úgy legyen elérhető a földadó csökkentése, hogy ne kelljen más adókat emelni, hogy ne kerüljenek szembe a többi jövedelemtulajdonossal.¹⁶ Időben megkésve és csak az ipari lobby kezdeményezésére fogadták el a védővám-ötletet. Ebben legalábbis a nyugati területeken, ahol a nagyipar a mezőgazdaság szomszédja és a munkaerő tekintetében konkurens volt, az is szerepet játszott, hogy ha a gyáros kap valamilyen könnyítést, kapjon a gazda is, ellenkező esetben lemarad a versenyben. Ez, bár némileg mechanikus, de dokumentálhatóan egykorú álláspont. Az adóreform igényét egyébként a védvamos fordulat után is fenntartották.

Az is igencsak kérdéses ugyanakkor, hogy miért a nagybirtok lett volna e védvamos (valójában: fináncvamos) fordulat élharcosa. Az árugabona nagyobb része Németországban az 5–100 ha közötti paraszti birtok terméke volt, az árutermelő parasztok pedig, noha itt sem ők voltak az agráregyesületek meghatározó szereplői, azért tájékozatlan és gyámoltalan, vezethető tömegnek sem tarthatóak.¹⁷ Összességében tehát az első korszakban a német „agrárius” fogalma olyan ágazati érdekvédőt jelöl, aki a helyi elitek, honoráciorok és vidéki kistulajdonosok által működtetett, felvilágosító-vitázó egyesületeken keresztül azt fogalmazza meg újra és újra, hogy mit kellene tenni. A korszakot lezáró nagy akcióba, Bismarck védvamos fordulatába teljesen véletlenül kerültek bele.

A MAGYAR AGRÁRIUSOK ELSŐ KORSZAKA, 1849–1879

A magyar gazdasági egyesületeknek, úgy az országosnak, mint a megyeieknek első korszaka a reformkor volt. Ezt részleteiben is viszonylag jól ismerjük, dilemmái is megfogalmazódtak, elsősorban az alapító, gr. Széchenyi István elgondolásaihoz és személyéhez kapcsolva.¹⁸ Felvethető azonban, hogy Széchenyi átfogó tervének, a társadalom belső érintkezése, nyilvánossága, egyesületei és művelődése általi fejlesztésének és nevelésének mennyiben felelne meg egy olyan besorolás, mely egyik kedvenc gyermekében, a Magyar Gazdasági Egyesületben pusztán csak ágazati érdekvédelmi szervet, hogy ne mondjam, amerikai „lobbyt” akar látni. Semennyire. Ennek ellenére van egy folyamatosság, amely a gazdasági egyesületeket a 19. század első és második felében összeköti, de ez a bennük résztvevő személyek által képviselt társadalmi szerepek szintjén jelenik meg. Minderről a megyei gazdasági egyesület és a megyei elit vonatkozásában több feldolgozás is elérhető.¹⁹

A hazai gazdasági szervezetek az 1857-es újjáalakulásukat követően két szerepkörben is megjelentek. Az informális politizálás színhelyeként keltettek legnagyobb figyelmet. Az egyesületi vezetőségi névsorokban a kor közéletének főszerplői közül feltűnően sok, demonstratívan jelen levő nevet találunk, Deáktól

¹⁶ Pyta 1991.

¹⁷ A Rajna-vidéki és vesztfáliai parasztegyesületek érdekvédelmi harcairól lásd Pyta 1991.

¹⁸ Lackó 1977; vö. Vári 2005a

¹⁹ Kiss 2003; Enzsöl 1998; Néma 1995.

Somssichig. A politikusok maguk is tettek olyan kijelentéseket, hogy a kevésbé szem előtt levő fórumokat is szeretnék fölhasználni némi politikai tevékenységre, és az 1860–61-es radikalizálódás idején is föltűnik, hogy egy „szakmai szervezet” mennyire gyorsan vált a tiltakozás központjává.²⁰ Vannak azonban ellenkező irányba mutató jelek is. Így vagy úgy, az álcázott politizálásnak ez a korszaka nem tarthatott tovább négy évnél.

A másik szerepben a gazdasági egyesületek – mindenekelőtt az országos gazdasági egyesület – érdekvédők voltak. Ekkor már lehettek. A társadalmi rendszerkérdések eldőlésével nem kellett és nem is lehetett az agrotechnikai újdonságokról, a szűken vett gazdálkodás kérdéseiről írt vagy mondott szövegeket kritikus, átfogó reformokat ajánló vagy követelő mellékmondatokkal megtűzdelni. A konkrét kérdések eldőlésétől azonban egy-egy táj, ágazat vagy birtokos csoport jóléte függött, és ez már az ötvenes évek végén is a német területekhez hasonlítható, szakmai véleményező-kérő-kijáró szerepet adott az agrárszervezeteknek. Jelentős ugyanakkor a különbség annyiban, hogy nálunk az országos szervezet messze kiemelkedett a többi közül, míg egy ilyen kiugró országos szervezet (Bund der Landwirte) a német területeken csak sokkal később, 1893-ban alakult meg.

Hazánkban az országos gazdasági egyesület egy sor, egész ágazatot átfogó, más-kor pedig egyedi konkrét gazdasági ügyben igyekezett hatni a kormányra, melyek általában beadványok, emlékiratok formájában jutottak el a nyilvánossághoz, de amelyeket természetesen a sajtóban vagy könyvben is megjelentettek. Ilyen „ágazati” kérdés volt az állami dohánymonopólium ügye, a vasútvonalak építése és a mezőgazdaság érdekeinek megfelelő vonalvezetése, különösen pedig az olcsó szárnyvonalak. Némileg eltér ettől a Földhitelintézet alapítása, melyet ugyan az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) szakosztályi ülésén vetettek föl és az OMGE égisze alatt alakították ki szervezeti formáit, mégis úgy tűnik, hogy a kezdeményező nagybirtokosok és arisztokraták lényegében saját kezükben tartották a szervezést és az OMGE csak a nevét adta a kezdeményezéshez.

Am a többi „ágazati” ügynél is fölvethető, hogy a kvázi-politikai szerep elmúlásával, 1861 után mekkora körben fejthettek ki hatást az egyesületek? Ezt szerintem a hatvanas években főleg a helyi viszonyok döntötték el, hiszen egy közlekedés, piac és tőkeellátás szempontjából nem teljesen integrált gazdaságban az „ágazati” érdekek regionálisan eltérően jelentkeznek. Van rá példa, hogy egy vasútvonal „megfelelő” vonalvezetése érdekében nagyon aktív és föltehetően az emberek is sikerrel mozgósító kampány indult a megyei gazdasági egyesület vezetésével.²¹

Ez a fajta érdekvédő tevékenység a hetvenes évekre meglehetősen ellankadt. A kedvező konjunktúra, párosulva a magyar gazdaság extenzív növekedési tartalékaival elvehette azoknak a kérdéseknek az élet, mint pl. az adók egyenlőtlen megoszlása, amelyek a német egyesületeknél fölkaavarták az indulatokat. Az egyesületi munka iránti érdeklődés ellankadt – az 1877 februárjában tartott

²⁰ Szabad 1967.

²¹ S. A. (Szilassy) 1896: 304–305.

OMGE-gyűlésen az elnök, gr. Szapáry Gyula a teljes érdektelenségre panaszkodott.²² A megyékben sincs nyoma pezsgésnek.

A NÉMET AGRÁRIUSOK MÁSODIK KORSZAKA, 1879–1894

Az 1879-ben ajándékba kapott vámemelést kapcsán, láttuk, a történészek vitatják, hogy ez mennyiben tekinthető az agráriusok akciójának. A nyolcvanas években kibontakozott hatalmas világgpiaci versenyben azonban már az agráriusok is rákaptak a piacvédelemre. A Német Birodalom 1885-ben duplájára emelte vámtarifáit, emellett következetesen alkalmazta az állategészségügyi zárlatokat. Ezek kétség kívül az egyetlen valóban hatékony megelőzési módszerét adták a járványok elleni védekezésnek. A járványokat ebben a korszakban nemcsak a balkáni országok, de Magyarország sem tudta ellenőrzés alá vonni, az innen járvány idején kimenő élőállat-export a járványt is vitte volna. Ám a német zárlatok mellel a belső piacot is megvédték a konkurenciától.

Az intézkedések végeredményben védték a német mezőgazdaságot és némileg támogatták a jelentős nyomás alá került agrárárakat. A tengerentúli konkurencia egyre erősödött, a világgpiaci árak csökkentek, a belső árszintet ebben a korszakban a vámokkal éppen csak szinten lehetett tartani, vagy a csökkenést mérsékelni. Kérdés, hogy ez egyik vagy másik rétegnek, szűkebb csoportnak vagy tágabb közönségnek vált-e javára, illetve a korabeli közvélemény miként viszonyult ehhez az intézkedéssorozathoz?²³

Evvél kapcsolatban már a korabeli liberális politikusok és publicisztika is azt az értékelést adta, hogy itt tulajdonképpen a „feudális” kelet-porosz nagybirtokosok önző osztályérdekének kiszolgálása folyik többé vagy kevésbé meggyőző jelszavak mögé bújva. Tény, hogy legnagyobb mértékben a gabonavámokat emelték, ez pedig első lépésben a német gabonatermelőket védte. De vannak további lépések is. A vámok az állattenyésztésnek is kedveztek, bár a jószágárak ekkor még nem kerültek a gabonához hasonló nyomás alá. Komplex számítások szerint az állattenyésztők, akik éppen nem azonosak a keleti nagybirtokosokkal, hiszen tipikusan nem nagybirtokosok és nem keletiek, többet profitáltak a védelemből, mint a gabonatermesztők.²⁴ Tekintetbe kell venni továbbá a mezőgazdaság jobb jövedelmezősége kapcsán az e szektorban foglalkoztatottak számának többletét és ezen embertömeg kezén halmozódó vásárlóerőt, ami a német iparnak sokkal fontosabb piaca volt, mint az export. A másik oldalon ugyanakkor a gabona

²² Galgóczy 1896: 83.

²³ Ennek bemutatására lásd Hardach 1967; Henning 1987; továbbá Hardach 1987.

²⁴ Henning: 1987: 270–275. Az ugyanis, hogy a gabonavámok magasabbak az állatvámoknál, csak akkor látszik jelentősnek, ha egységnyi súlyú állat vámját hasonlítjuk a gabonához. Ha a húst gabona egyenértékre számoljuk át, a különbség lecsökken. Ugyanakkor a mezőgazdasági termelésnek értéken számolva nagyobb és növekvő részét adta az állattenyésztés. A vámok által lehetővé lett plusz-jövedelemnek is így kellett megoszlania.

drágulása a kenyérfélék és kisebb mértékben a hús árának drágulásán keresztül a fogyasztók számára veszteséggel járt.

A közgazdasági összefüggésrendszerek szinte minden elemét ismerték és alkalmazták az egykorú vitatkozók, ugyanakkor alig tettek kísérletet az előnyök és hátrányok komplex és átfogó kiszámítására. Vitáik során egy kiragadott érvel szemben általában egy másik éppannyira kiragadott összefüggést szegeztek szembe. Ennek kapcsán azonban úgy tűnik, mintha legalábbis a nyolcvanas-kilencvenes években a politikai közvéleményt az agrárius kérdés a német területeken is képes lett volna erősen megosztani. A liberális és szociáldemokrata nézetek az agrárágazati érdekek képviselőit valamilyen különösen durva osztályönzésnek fogták föl, és a városok és az élelmiszerfogyasztók képviselőiben föllépve, követelték a világpiacon való feltétlen igazodást, megbélyegezve az avval való szembeszállást, a védvám kísérleteit. A közvélemény másik, jelentős része egyre fogékonyabb lett azokra az érvekre, amelyek egyrészt kétségbe vonták a világpiacon és a kapitalista vállalkozási rendszer mindenhatóságát, másrészt kritizálták e rendszer erkölcsstelenségét.

Ez utóbbi nézet-konglomerátumokat állam- és jogtudósok, közgazdászok fogalmazták meg először. Szélesebb hatásuk a nyolcvanas években bontakozik ki. Itt azért említendőek, mert szerzőik vagy már 1848-ban (Rodbertus-Jagetzow), vagy a rákövetkező harminc évben lettek országosan ismert emberek (Lujó Brentano, Lorenz von Stein, Albert Schaeffle, Hermann Wagener, Adolf Wagner). Fontos, jellemző és az ideologizált történetírói hagyományokban elfedett, eltakarta jellegzetességük e gondolkodóknak, hogy eszméik szintjén ebben az időben folyamatos érintkezés, csere, áthallgatás zajlott a különböző politikai táborok között. Mindegyikőjük munkásságának volt magyar vonatkozása, sőt magyar tanítványai is, de e kapcsolatok rendszeres föltérképezése mindmáig hiányzik.

Ami a nyolcvanas években a világpiacon szembeni averziók erősödésével lezajlott, az tulajdonképpen az ágazati érdekvédelem teljesen hétköznapi, liberálisok által is nagy lendülettel művelt gyakorlatának új jelentéssel való feltöltődése. A német mezőgazdaság ugyan 1890-ben már csak az összes kereső kevesebb mint felét foglalkoztatta, nem volt teljesen nyilvánvaló, hogy ha a gazdának rosszul megy sora, rosszul megy az országnak is. A mezőgazdaságot bajai, nyomott helyzete alkalmassá tette a kapitalizmus áldozata szerepének megjelenítésére, amely szerepet, jelentést a kárvallott gazdák és a szélesebb közönség együtt ruházták a mezőgazdaságra.

A szélesebb közönség alatt azokat a vidéki középrétegeket kell értenünk, akiket sajnos csak osztrák kutatások alapján tudunk némileg körvonalazni. E széles rétegeket az itt tárgyalt 1879–94-es korszakban különböző eszmék hozták lázba. Az agrárkérdés, a mezőgazdaság mitikus védelme mellett ilyen volt az antiszemitizmus is, továbbá a keresztényszocializmus és a Schorlemer-Alst-féle katolikus, poroszellenes agrarizmus is. E gondolatok kombinálhatók is voltak, de egyik téma a másik rovására is helyet kaphatott.

Az, hogy volt vagy lehetett egy széles bázisú intenzív elégedetlenség a modernitás gazdasági, társadalmi és politikai modelljével szemben, nem jelentette

automatikusan azt, hogy ez a politikában is megjelent. 1892-ben a Deutschkonservative Partei kongresszusán az addigi konformista vezetőséggel szemben olyan új programot és vezetőséget választottak, amelyik korlátozott hatású honoráciorpártból néppártot, örökké a kormányképességre sandítókból alternatívát kínáló alakulatot kívánt csinálni, a zsidókérdés vonatkozásában pedig nem zárta ki az antiszemitákkal való együttműködést.²⁵ A kísérlet két éven belül összeomlott. Ebben az udvar rosszallásán és Caprivi kancellár ellenállásán kívül, valamint azon túl, hogy az antiszemiták együttműködés helyett lekonkurálták a konzervatívokat a választásokon, még egy dolog játszott szerepet: a hagyományos, protestáns porosz elitek vonakodása a szélesebb választói rétegek politikai mobilizálásától. A konzervatív vezetők összezárták soraikat és csak azért sem csináltak néppártot a Német Konzervatív Pártból. Ezt megtehették, az elit pozíciókra alapított politizálás esélyeit a birodalmi általános választójog még nem tette semmivé.

Egy másik vonatkozásban viszont mégiscsak tömegeket mozgósítottak. A Caprivi kancellár által kezdeményezett visszatérés a kereskedelmi szerződésekben meghatározott, több évre alacsony szinten rögzített vámok gyakorlatához a nem-szocialista táborban minden addigig fölülmúló fölháborodást és mozgósítást eredményezett. Az 1893 februárjában tízezres nagygyűléseken megalakított Bund der Landwirte, Gazdaszövetség már az első évben százezres taglétszámot ért el. A BdL vezetői porosz konzervatívok voltak, de tagjainak többsége az Elbától nyugatra fekvő területeken lakott.²⁶

A hetvenes évek baloldali német történéseinek, a „68-as nemzedéknek” a szemében a BdL tevékenysége volt a reakciós manipuláció csúcsteljesítménye, ahogyan idegen érdekekért, választási részvételre csakúgy, mint rendszeresen zajló demonstrációkra százezres tömegeket tudott szervezni.²⁷ E teljesítmény kulcsaként a BdL ördögien manipulatívnak tartott szervezési technikáit szokták felsorolni. Ezek között szerepelt, hogy újságokat adott ki, hogy támogatta egyes képviselők választási kampányát, brosúrákkal, röplapokkal avatkozott a választási harcba, cserében viszont a támogatott képviselőtől nyilatkozatot kért arra nézve, hogy az, ha megválasztják, támogatni fogja a BdL programját. Horribile dictu, a BdL-nek még sajtóarchívuma is volt, amelyben témák szerint rendezett sajtókivágások segítették a saját tisztségviselők és a „baráti” képviselők tájékozódását. A „baráti” képviselők a szocdemeken és a nemzeti liberálisokon (Freisinn) kívül minden pártban jelen voltak, de a legnagyobb mértékben a fent bemutatott Freikonservative Parteiban.

Az ördögien manipulatív eszközök közelebről nézve elég hétköznapiak, talán még a korabeli baloldali és liberális pártoknál is előfordulhattak. Az 1968 utáni évtizedekben a baloldali történések már a mozgósítás és „önmozgósítás” dialektikájával, tehát urak és parasztok együttes működésével igyekeztek egy

²⁵ Vö. Retallack 1988.

²⁶ Fricke 1968.

²⁷ Puhle 1967; Flemming 1978; Stegmann 1983.

fokkal életközelibb magyarázatot adni a BdL tömegsikerére.²⁸ A legkézenfekvőbb válasz nyilván azonban az lenne, hogy nem kellett a tömegeket mozgósítani, mert már amúgy is mozgásban voltak. Láttuk, hogy a konzervatív párt vezető csoportjai egy ilyen radikális jobboldali hullámra egy évvel korábban nem ültek föl. Most a Bund der Landwirte kapcsán megtették.

Tehették. Részben, mert itt csupa gazdasági dologról volt szó. A gazdasági tematika széles fronton csatlakozott minden kapitalistaellenes érzelmhez és megfontoláshoz, de nem reprodukálta ezeket mechanikusan. Speciálisan a legtöbb antikapitalista kritikái érv (beleértve a szocialistákat is) meghosszabbítható antiszemita irányban is, és magában hordozza a korporatív gazdaság szabályozási koncepciók kiindulópontjait is. De az agrárius érvek és elemzések e nélkül is működnek. A mezőgazdaság konkrét ágazati problémái, melyek hatalmas emberi és vagyontömeget érintettek, szinte maguktól vezettek átfogóbb kérdésekhez, míg a világléptékű elgondolásoknak az életszerűség látszatát adhatták a konkrét agrárgazdasági problémákra való utalások. Úgy vélem, a metaforák szintjének és a konkrét, ágazati-szervezési-technikai elgondolásoknak ez az egybejárása az agrárius érvelés egyik legjellemzőbb sajátossága. Ez az értelmiségi demagógok számára igen kedvező terep – de még az ideológusok számára sem kötelező a demagógia. A konkrét helyzetben a kilencvenes évek Németországában, a vidéki társadalomban úgy tűnik, hatalmas averziók, sértettségek és félelmek halmozódtak föl – és maradtak ki a politikából. A világpiac által összenyomott vidéki gazdaságról szóló panasszal, úgy érezték, a hallgatás falát törték át. Az agrárgazdasági tematika ugyanis, amelyet az egyesületek nagy erővel képviseltek a birodalom különböző szegleteiben, a politikai pártok szintjén egyrészt bizonyos mértékben mindenütt jelenlevő, másrészt meg gazdátlan is volt. A nagy pártok, beleértve a Centrumot is, csak erős hangfogóval adták vissza e követeléseket, megőrizendő ipari támogatóik taborát. A BdL-nek dolgozott tehát a politikai dramaturgia is.

Ha föltesszük, hogy a BdL a vidéki tömegek már megindult politikai aktivitását használta ki, az lehet, hogy életközelibb magyarázat, mint a reakciós manipulációk, de kisebb léptékű társadalomtörténeti vizsgálatok egyelőre nem támasztják ezt alá. Így azt sem tudjuk, hogy maguk a mezőgazdasági ügyek, vagy a vidéki hitelezést kézben tartó zsidósággal való szembenállás, esetleg a keresztényszocialista agitáció mozgatta-e meg őket. Újabban – föltételezés szintjén – a vidéki életbe benyomuló idegenség és különösen az állami intézmények és jogkörök kiterjedését is az irritáló elemek között említik, a helyi közösség kezéből a liberális állam kezébe átvett iskolától a közigazgatás és különösen éppen a gazdasági szakigazgatás – pl. állategészségügy – idegen meghatározottságot jelentő és így zavaró terjeszkedéséig.²⁹

²⁸ Blackburn 1984; Eley 1991.

²⁹ Blackburn 1984: 53–55. Blackburn érvelését folytatva a vidéki társadalomban a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára végbement kulturális töréseket, evvel együtt az alulról jövő mobilizációt hangsúlyozza Rita Aldenhoff 1995, különösen 800–803.

Egy igen kézenfekvő magyarázat eddig még nem kapott súlyt – a BdL nemcsak politizált, hanem igen széles skálán, tömegeknek nyújtott egyrészt szakmai tanácsadást és képzést, másrészt bevásárló és értékesítő tevékenységet folytatott mérsékelt díjakért. Az éppen a verseny hatására mind intenzívebben termelő német mezőgazdákat a BdL sokkal többször érthette el szolgáltatóként, mint politikai mobilizátorként. Ezt annál is fontosabb hangsúlyozni, mert tagságának és támogatóinak nagyobb része a keleti, „feudálisnak” kikiáltott területeken kívül esvén, még az említett baloldali historiográfiai hagyomány sem ad választ arra, hogy miért maradt meg és erősödött a BdL befolyása évtizedeken keresztül. Az uraktól nem függték.

Viszont a BdL sem lett össznémet szervezet – a legerősebb korlátokat a konfesszionális határok jelentették: a katolikus területekre csak nehezen tudtak benyomulni. Ott a korábbi egyesületek éltek tovább, részben erősen radikalizálódva.

A MAGYAR AGRÁRIUSOK MÁSODIK KORSZAKA, 1879–1895

A magyar agráriusok második korszaka is a mozgósításról szólt – legalábbis elvben. Hazánkat is elérte a hetvenes évek második felének árcsökkenése. Erre az OMGE 1879-ben kongresszust, majd ankétokat tartott, és tervezeteket dolgozott ki a mezőgazdaság megsegítésére. Ám mind az OMGE akciósorozata, mind a keretein kívül kibontakozó rokon törekvések nagyon eltérnek német megfelelőiktől.

Mások a mozgósítás méretei – a hazai agrárius mozgalom társadalmi beágyazottsága sokkal kisebb, mint a németé. Más a jellege is, határozottan távol akar maradni a politikától, ellentétben a német egyesületekkel. Más a területi szerkezete, a német sokszínűséggel szemben nálunk van egy kiemelkedő, többire meghatározó befolyást gyakorló központi szervezet. Más a modernitás-ellenessége: a magyar agrárius diskurzus alapvetően védekező jellegű, tudja és nyíltan beismeri, hogy nem győzheti le a kapitalista vilárendszerrel, csak az ellentendenciák, a világpiacon és a tőke uralmának némi modifikációit tűzi ki céljául. Mik lehetnek e különbségek okai?

Egyrészt a két ország mezőgazdaságának helyzete. Németország minden fontos mezőgazdasági nyerstermék tekintetében már a hetvenes évek végén nettó importőr, a monarchia közös vámterülete viszont csak az 1893–94-es években, vagy még azután válik azzá. Ameddig egy terület többet exportál, mint importál, nem érdemes semmit sem csinálni a vámokkal, azok nem fogják befolyásolni a belső árszintet, azt ugyanis a világpiacon az ár fogja meghatározni. Így nálunk a bonyolult gazdasági összefüggések rendjében éppen az az elem, amelyre az állami döntések elvben hatással lehettek, vagyis a vámvédelem, 1893–94 előtt nem működhetett.

Másrészt különbség lehetett a társadalmi szerkezetekben is, valamint az ezek által meghatározott társadalmi-politikai mobilizációban. Erre német vonatkozásban a fentiekben igyekeztem egy-két gondolatot felvázolni, de hazai kutatást,

mely a vidék mobilizációját állította volna középpontba, nem ismerem. A hiány azt sugallja, mintha ez a jelenség nálunk ezekben az években még gyerekcipőben járt volna. Ám úgy tűnik, hogy mégsem országosan érvényesülő kényszerek fojtották le, ha lefojtották a vidék mobilizációját, mert három meglehetősen eltérő adottságú vidéken mégiscsak lett a kilencvenes évek elejére majdnem német létszámú és mintájú gazdasági egyesület: Vasban, Sopronban és Szebenben.³⁰ Ebből a szebeni német jellegű volt, a másik kettő – legalábbis vezetőire nézve – magyar.

Sajnos nemigen van fogalmunk arról, hogy a magyar vidéki társadalom miként élte meg életkereteinek rohamos átalakulását a dualizmus első felében. A csökkenő gabonaárak, a hitelhiány, a magas adók és a jogszolgáltatás „sajátosságai” nálunk is kelthettek komoly feszültségeket. Ez azonban csak az 1880-as évek elejének antiszemita mozgalmi kapcsán válik helytel-közzel láthatóvá, a „mi hatvannyolcasaink” ugyanakkor ezekkel kapcsolatban is inkább azt a vélelmenyt fogalmazták meg, hogy a tömegek részvétele csak a „dzsentroid” elemek provokáló-agitáló hatásának volt köszönhető.³¹

Az „antimodernista talapzat” meglétének vagy hiányának ismerete nélkül nehéz értékelni azt a tényt, hogy a nyolcvanas években fiatal magyar katolikus arisztokraták, elsősorban gr. Széchenyi Imre egy sor publicisztikai akciója ismertette meg és próbálta honosítani a fentebb említett német társadalomtudósok jó néhány olyan elgondolását, amelyet a vidéki kapitalizálódás ütötte sebek orvoslására szántak. Széchenyi színrelépését szinte hisztérikus liberális sajtókampány fogadta. Talán ez, talán a politikai helyzet, talán a szélesebb antimodernista társadalmi alapzat hiánya vezetett oda, hogy ez a csoport és ez a diskurzus nem csatlakozott a kilencvenes évek elejének alább ismertetendő nagy agrárius föliveléséhez, és lényegében folytatás nélkül maradt.³²

1893-ban és 1894-ben az események hirtelen fölgyorsultak és a magyarországi viszonyok több síkon is kezdtek hasonlóná válni a német helyzethez. A monarchia nettó gabonaimportőr lett, az árak tovább csökkentek. Az árdepresszió folytatódása olyan helyzetben érte a birtokosokat, amikor már egy évtizeden keresztül jelentősen intenzifikálták termelésüket, ezért megdöbbenve szemlélhették, hogy a beruházásaik nem térülnek meg. A hangulati háttér az adta, hogy a Wekerle-kormány-
nak sikerült kiéleznie az addig problémát nem okozó felekezeti kérdést. Noha nem ismerünk konkrét vizsgálatokat, nem teljesen életszerű, hogy az addigi legerősebb társadalomtagoló tényező, a konfesszionális kötődés a vidéki tömegeknél hirtelen jelentőségét veszítette volna. Ha pedig fontos maradt, akkor az egyházpolitika nemcsak az arisztokráciát irritálta. Ezt a helyzetet a szocialista kor magyar történetírása a német baloldali történészek elgondolásainak analógiájára értelmezte és az agrárius-neokonzervatív csoportok koordinált támadásáról beszélt az uralkodó liberális

³⁰ A vasi volt a legnagyobb, 5200 taggal és 6100 forint éves tagbevétellel 1893-ra, ha eltekintünk a hatodik helyezett szebeni egyesülettől, akkor a vasi nagyobb volt az utána következő öt egyesület taglétszámának összegénél. Vö. *A földművelési...* 1895: 47–48.

³¹ Kubinszky 1968.

³² Somogyvári [Gr. Széchenyi Imre] 1883; Láng 1883; Széchenyi 1883.

színezetű nagytőkés-nagybirtokos konglomerátummal szemben.³³ A valóság, mint a németeknél, úgy nálunk sem illeszkedik e sémába.³⁴

A bonyolult helyzetben egy tehetséges, szorgalmas és koncepciózus agrárpolitikus, gróf Bethlen András 1890–94 között kifejezetten föltartóztatta a papírforma szerint várható politikai polarizációt. Lényegében olyan agrárreformokat és -támogatásokat javasolt, melyek átírták, átmetszették, illetve összekötötték az agrárügyekben a lehetséges frontokat. Amikor azonban 1894 júniusában kimaradt a második Wekerle-kormányból, személye pótolhatatlannak bizonyult. Utóda, gr. Festetich Andor nem rendelkezett politikai tapasztalatokkal és gr. Szapáry Gyula rokonságán túl más érdemekkel sem. Úgy tűnik, legalábbis az ő tudtával, esetleg éppen az ő kezdeményezésére zajlott az OMGE vezetőségének előre megszervezett, meglepetésszerű elcsapása 1894 őszén. A vezetőség leváltása nem járt különösebb politikai haszonnal, a kormány korábban sem volt hatás nélkül az OMGE-re, a fentiekből már kiderülhetett, milyen hiba lenne ezt a szervezetet a BdL-lel összekeverni. A miniszter elhibázott akciója az adott helyzetben és légkörben azonban egy átfogó támadás elemének látszott, az agráriusok erre a félig valós, félig képzelt támadásra válaszul a magyar politikában addig csak a néppárt által elért intenzitással mozgósítottak. Egy újabb, addig példátlan érdeklődés mellett lezajlott választáson 1894. decemberben visszaállították az OMGE régi vezetőségét. Ugyanekkor tartatott egy ún. „független gazdák értekezlete” is, amely alighanem egy agrárpárt kezdeménye volt.

Mégsem lett belőle semmi, ha csak az ún. 3. országos gazdakongresszust nem számoljuk 1895 májusában a Vigadóban. De sem agrárpárt, sem a BdL-hez hasonló képződmény nem született: az 1896-ban megalakult Magyar Gazdák Szövetsége minden tevékenysége még évekig egy folyóirat kiadásában merült ki. Festetich miniszter elszigetelődött, majd 1895 végén megbukott. A súlyos konfliktus viszonylag gyorsan követte Darányi minisztersége, a „post hoc ergo propter hoc” logika alapján Darányit vélhetnének a nagy összebékítőnek.

Darányi mozgásterében valószínűleg meglehetősen csekély volt. Politikailag 1894–95 fordulóján kevéssé volt alkalmas egy agrárpárt megalakítására – a Néppárt egy évvel korábban megkezdett kampánya föltehetőleg elvitte a potenciális támogatók egy részét.³⁵ Arra az agrárius követelésre nézve, mely leginkább fókuszba állíthatónak, követelésbe foglalhatóan és állami intézkedéssel orvosolhatóan tűnt, vagyis a vámkérdésre nézve, 1895 májusában meglepetésszerű hirtelenséggel született megoldás. Az agrárius kongresszuson részt vevő Tisza István – korábbi álláspontját revideálva – szembefordult a szabadkereskedelmet továbbra is pártoló liberálisokkal és lecsatlakozott a vámkövetelések mellé.³⁶ Innen már csak az

³³ Szabó M. 1989, Szabó M. 2003.

³⁴ A korszakot, Bethlen András tevékenységét és az OMGE-puccsot megjelenésre váró rehabilitációs dolgozatomban elemzem, lásd Vári 2005b.

³⁵ Vö. Szabó D. 1977.

³⁶ Részletes véleményét lásd Tisza 1896. Az álláspont első megfogalmazása: Tisza István felszólalása 1895.

érvényben levő kereskedelmi szerződések szabtak gátat a védvámoknak, de ahogy ezek lejártak, kiépülhetett a vámok új rendszere.

Külön szerencsének bizonyult Darányi számára az agrárszocialista mozgalom 1897-es újabb föllángolása, amikor is keménységgel, szervezőmunkával, rendőri föllépéssel megnyerhette magának a mindaddig bizalmatlan agrárius közvéleményt. Noha időnként elhangzanak olyan állítások, mintha Darányi korábban is kapcsolatban lett volna az agráriusokkal, vagy az OMGE vezetőivel, a valóságban ennek semmi nyoma, sőt, Darányi 1895-ben szolidaritást vállalt az OMGE elleni miniszteri puccsal is.³⁷ Annak viszont van nyoma, hogy Darányi súlyt helyezett a mezőgazdasági munkásokkal szembeni kemény föllépésre, az 1895-ös gazdakongresszus, illetve az azt előkészítő viták pedig azt mutatták, hogy a mérvadó nagybirtokosok is elsősorban rendőri eszközökkel akarták kezelni e problémát. Noha a bizalmi viszonyt a nézeteknek ez az egybeesése alapozta meg, Darányi mást is tett. Több helyes és hasznos eszmét is átvett Bethlentől és azokat idővel többé-kevésbé azonos formában meg is valósította. *Agrárius mozgalmat* viszont nem szervezett.

A korszak alapjellemzőit összefoglalva azt mondhatjuk, hogy nincs okunk, hogy olyanféle, széles vidéki rétegek többsikű elégedetlenségén alapuló politikai mobilizációt feltételezzünk, mint amelyet Németországban találni vélünk. Ennek megfelelően nálunk a periódus legnagyobb részében többé-kevésbé a diszkusszió szintjén maradt az agrárizmus. Amely téren mégis cselekszik, például a hitelszövetkezeti mozgalom alapításánál, ott majdnem teljes ideológiamentességet mutat és demonstratívan együttműködik a rivális liberális erőkkal. Ám az utolsó két évben (1894–95) mégis szembeötlik egy politikai mobilizációs kísérlet. Ez – ami a konkrét gazdasági érdekeket illeti – egyrészt nagyon gyorsan eredményt hozott (védvám), másrészt azonban maguk az agrárius urak is hamar visszadugták a kardot a hüvelybe. Vajon miért? Konkrét okokat, magyarázatokat is tudunk mondani, de talán érdemes a következő korszakra pillantani, hátha ott található a megfejtés egy része.

EPILOGUS: A NÉMET ÉS A MAGYAR AGRÁRIUSOK HARMADIK KORSZAKA, 1895–1914

Nem áll módomban, hogy párhuzamos pályáiveket rajzolva próbáljam meg az agrárius törekvés magyar, illetve német színtereinek és szereplőinek különbségeit kihüvelyezni, ezért befejezésképpen a már a létrejöttükkor is érezhető, fent vázolt jelentős eltéréseket a mozgalmak normatív, magukról adott önképei, a programok szintjén villantom fel.

³⁷ Darányi Ignác felszólalása Képviselőházi Napló (KN) 1892–1897, 20. köt., 377. ülészak, 1894. 11. 13. 159–160.

Agrárius programot egészen az 1900-as évek elejéig sem az OMGE-től, sem a Gazdaszövetségtől, sem pedig az egyes vezetőktől nemigen tudunk idézni. Károlyi Sándor 1895-ben az erdélyi hitelszövetkezetek gyűlésén, tehát reprezentatív alkalomkor egyenesen „antiprogramot”, védekezési útmutatót ad.

Károlyi a gazdaságot tekintve pesszimistán ítéli meg annak az esélyét, hogy hosszútávú gazdasági változásokkal szembe lehetne szállni. E változások nem is pusztán a tőke felülkerekedését jelentik a földbirtokon, és nem is csak a kereskedelem sajátos intézményeinek, pl. a manipulatív tőzsdének köszönhetőek. Határozottan kijelenti, hogy „a termelési és szállítási viszonyok nagymérvű átalakulása”, tehát lényegi tényező az, amely a munkabért emeli, „másképp a föld hozamát és a tőke kamatát csökkenti, ott a hol régebben mind a kettő magas volt”.³⁸ „Ez ellen radikális segítség nincs és az egész, amit tehetünk, az az átalakulásunk, a deposszesszionak, törvények, nemzetközi szerződések és szövetségek útján leendő lassításából áll. Az időt kell segítségül hívniuk azoknak, akiknek veszteni valójuk van és e miatt nehéz harcot kellend vívniok azok ellen, a kik a dolgok ily alakulásából hasznot remélnek s a kik – hogy érdekeiket mielőbb győzelemre juttassák – a világ menetének gyorsítását sürgetik.”³⁹

1901-től ugyan a Gazdaszövetség is programot hirdet, de valóban programszerű elem szinte egy sincs benne, csak egy hosszadalmas, sokpontos kívánságlista, gyakran általános vagy elkent megfogalmazásokkal.⁴⁰ Ha a programok szintjén is ilyen tétovaságot látunk, akkor az előző részben megfigyelt bátortalanság, az agrárpárt alapításának és a nyílt kihívásnak az elmaradása nemcsak a konkrét politikai helyzetek sajátosságaival indokolható, hanem mélyebb, állandóbb jegyekkel is összefügghet. Előbb azonban vessünk egy pillantást Németországra!

A BdL már alakulásakor harci programot bocsátott ki.⁴¹ Ebben a védvámokon és a kereskedelmi szerződésrendszer fölszámolásán, az adórendszer átalakításán túl olyan „kisebb tételek” szerepeltek, mint a kettős (arany- és ezüstalapú) valutarendszer behozatala, vagy a börze megrendszabályozása, a határidős üzletek eltiltása. A valutarendszer átalakításától egy bizonyos, a vámokhoz hasonlatos piacvédő hatást remélt az akkoriban divatos „bimetallizmus”. Ez ugyan véleményem szerint megalapozatlan remény volt, de a követelés számunkra mégis sokatmondó. A sikeres átállás a kettős valutára az egykorúak által is tudottan nemzetközi egyezmények sorát igényelte volna. A másik vádlott, az árutőzsde határidős ügyletei a korabeli antiliberalis meggyőződés szerint nemcsak egyszerűen manipulációkra adtak alkalmat, de hosszabb távon is lefelé nyomták a terményárakat.⁴² Ez nem zárható ki, noha bizonyítani is nehéz lenne – de e probléma orvoslásához sem elég pusztán a német kormány, amint az később, amikor egy ilyen törvényt tényleg elfogadtattak, meg is mutatkozott.

³⁸ S. A.[Bernát István] 1895: 418.

³⁹ S. A.[Bernát István] 1895: 418.

⁴⁰ A Magyar Gazdákhoz! 1901.

⁴¹ Vö.: Das Programm des Bundes der Landwirte (1893), in: Puhle 1967: 314.

⁴² Ruhland 1904.

Mindez és más, itt nem is tárgyalat követelések erősen ideologikus kiindulópontokról és nagy önbizalomról tanúskodnak. Az adókönyvitések mellett a német agráriusok egy lendülettel tettek javaslatokat Európa gazdasági rendjének megváltoztatására is. Ez később sem változott.⁴³ Honnan volt ez az önbizalom a német agráriusoknál, illetve honnan ered annak föltűnő hiánya hazai megfelelőiknél?

Három szinten lehet a kérdést megválaszolni. Az első a mögöttük álló erők különbözőségére utalna. Ezt a kérdést, amely a nagybirtok alatti, a politikában korábban részt nem vevő vidéki rétegek mozgósítására vonatkozik, korábban többször is érintettem, azonban kellő mélységű kutatások hiányában nem tudtam lezárni, így ezt a fonalat nem veszem újra föl. A másik fölvetés az agrárius elitek szerepfölfogására vonatkozik. A baloldali történetírók mindkét országban a tényeknek megfelelően mutatnak rá arra, hogy e szervezetek vezetősége a nagybirtok kezében volt.⁴⁴ Valóban az osztályuralom szervei lennének tehát e szervezetek? Itt lehetne további kérdéseket is fölteni. Például, hogy van-e régiesebb és újabb típusú nagybirtok? A nagybirtok egy része komolyan vette és vehette a kapitalizálódást – ennek nyilván voltak mentalitásbeli következményei is. Másrészt a „birtokosok” egy része, akik az agrárszervezetek vezetőségében ültek, valójában nem agrárkapitalista, még kevésbé feudális nagyurak, hanem értelmiségi, vezető közhivatalnok vagy a középrétegekhez tartozó emberek, akik mintegy elsajátítható stíluselemként öltik magukra a vidéki birtokos mezét.⁴⁵ A „középrendekek” ilyen belekeveredése az agrárszervezetbe nem magyar sajátosság, a német egyesületekben is látható. Adódik a kérdés, vajon ugyanazt tekintette-e egy ilyen ember saját érdekének, illetve érdekek által diktált politikát fog-e kívánni attól a szervezettől, aminek irányításában részt vesz? Végül az egyesületek „kádereit”, titkárait, szerkesztőit, szaktanácsadóit adó csoportok, vagyis az agrárszakemberek professzionalizációja is eltérő módon és sikerrel zajlott a két országban.

Mindennek köze lehet az egyik leglátványosabb, de a történészek által nagyrészt figyelmen kívül hagyott különbség indoklásához. Ez a fentebb már említett „szolgáltatói” szerep, amely az OMGE esetében az 1890-es években is, de még a világháború előtt is sokkal, de sokkal gyengébbnek tűnik, mint a BdL hasonló szerepe.⁴⁶ A BdL – reális összehasonlíthatóságra törekedve is – jóval sikeresebben funkcionált szervezetként, a gazdasági tevékenységet segítő infrastruktúraként, mint a vele rendszerint egy sorba állított OMGE. Ennek okait a szervezeti életben résztvevő csoportok társadalomtörténeti vizsgálata deríthetné ki. Következményei azonban világosak – a szervezeti sikernek a politikai erőt is gyarapítania kellett.

Míg előbb – spekulatívan – a résztvevő csoportok szintjén kerestem a két erő különbségeinek magyarázatát, zárásként egy sokkal tágabb magyarázó tényezőre is szeretnék utalni. Vannak arra utaló jelek, hogy a magyar agráriusok nem tartották a monarchia politikai kereteit stabilnak és változtathatatlanak. Ilyen

⁴³ Das Programm des Bundes der Landwirte (Fassung von 1912). In: Puhle 1967: 315.

⁴⁴ Fricke 1968; Puhle 1967; Stegmann 1983; Szabó Miklós: 1989.

⁴⁵ Vö. Vári 2006.

⁴⁶ Vö. Fricke 1968; OMGE 1911.

például 1895 után a magyar agráriusok gazdaságilag irracionális, motiválatlan, de fokozatos átsodródása az ellenzék és a függetlenségek közelébe. Ez kezdetben a parlamenti viták során volt látható, és a koalíciós kormányban való részvétellel záródott. A magyar nagybirtokosok a Monarchia szerkezetét kímélni igyekeztek, nem pedig rongálni, de az európai látókörű arisztokráciának nem voltak illúziói e szerkezet mesterkéltisége felől. Ha ketten mondják ugyanazt, az nem ugyanaz – a függetlenségi jelszavak megjelenése az agráriusoknál a defenzíva, az államkeretek összeomlására való felkészülés jele is lehet.

Ennek a defenzívának a jeleit a poroszról birodalmivá nőtt német agrárius vezetőréteg esetében nyilván hiába is keresnénk. Itt a birodalomépítés sikere más stílusú politizálást tett lehetővé a politikai élet minden szereplője számára. A többnyire a kormányt támogató BdL és rokonszervezetei meglehetősen bátorsággal szálltak szembe a kormányjavaslatokkal is, mint a segítségükkel megbuktatott két csatornaépítési javaslat sorsa is mutatja. Ezek éppen azért jó mutatói az agrárius ütőerőnek, mert jelentős részben a gabonapiacok elvesztésére irányuló alaptalan félelmeken nyugodtak, míg például a vámkérdésnek helytől és időtől függően lehetett gazdasági megalapozottsága. (Másképp e szembeállításnál elhanyagolom a BdL rivális szervezeteit, a vesztfáliai, bajor stb. parasztszövetségeket, melyek más ritmusra jártak.)

A defenzív, magát gyakran álcázó, frontharcot nem vállaló magyar és az offenzív német agrárizmus különbségeit tehát egyrészt az adott szervezetek működési sajátosságaival, másrészt a tágabb politikai keretekre való utalással magyarázom. Társadalomtörténészként a szerzőt is, a lap olvasóit is nyilván a magyarázatok félbehagyott harmadik szála érdekelné legjobban – kik, milyen csoportok, milyen szerepek, milyen kölcsönhatásba lépve határozták meg a közös töről fakadt, anti-liberális-antikapitalista eszmék agrárius változatainak érvényesülését a különböző politikai színpadokon? Talán majd lesznek ilyen kutatások is.

FORRÁSOK

Képviselőházi Napló 1882–97; 20. köt. Budapest.

Deutsches Wörterbuch, Leipzig, 1852.

Pesti Napló 1882.

A földmívelési... 1895: *A földmívelési m. k. minister 1893. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése*. Budapest, 1895.

A Magyar Gazdákhoz! 1901: *A Magyar Gazdákhoz! Választási program!* Kiadja: Magyar Gazdaszövetség, Baross u 10, kelt Budapest 1901. július 2.

Darányi Ignác felszólalása KN 1892–1897. 20. köt., 377. ülészak, 1894. november 13., 159–160.

- Das Programm des Bundes der Landwirte (1893), in: Puhle, Hans-Jürgen 1967 *Agrarische Interessenpolitik und preußischer Konservatismus im wilhelminischen Reich (1893–1914). Ein Beitrag zur Analyse des Nationalismus in Deutschland am Beispiel des Bundes der Landwirte und der Deutsch-Konservativen Partei*. Verlag für Literatur und Zeitgeschichte, Hannover, 314.
- Das Programm des Bundes der Landwirte (Fassung von 1912). In: Puhle, Hans-Jürgen 1967 *Agrarische Interessenpolitik und preußischer Konservatismus im wilhelminischen Reich (1893–1914). Ein Beitrag zur Analyse des Nationalismus in Deutschland am Beispiel des Bundes der Landwirte und der Deutsch-Konservativen Partei*. Verlag für Literatur und Zeitgeschichte, Hannover, 315.
- Die Generalversammlung...* = Die Generalversammlung zur Wahrung der Interessen der Grundbesitzer und zur Förderung des Wohlstandes aller Volksklassen. (Berlin, 1848. augusztus 18–20.) In: Franz, Günther – Mommsen, Wilhelm (szerk.): *Deutsche Parteiprogramme. I. Die konservativen Parteien von den Anfängen bis 1918*. B.G. Teubner, Leipzig–Berlin, 1932, 12–14.
- Galgóczy Károly 1896: Országos Magyar Gazdasági Egyesület. In: Szilassy Zoltán (szerk.): *Gazdasági egyesületek monográfiái*. Pátria, Budapest, 83.
- Gründungsaufruf... 1876 = Gründungsaufruf der Freikonservativen Partei (Frankfurt 1876. június 7.) In: Franz, Günther – Mommsen, Wilhelm (szerk.): *Deutsche Parteiprogramme. I. Die konservativen Parteien von den Anfängen bis 1918*. B.G. Teubner, Leipzig–Berlin, 1932, 21–23.
- Láng Lajos 1883: *Minimum és homestead*. MTA Budapest
- OMGE 1911: Az OMGE 1910–11. évi évkönyve, XX. köt., Pátria Budapest 1911.
- Programm 1861: *Programm des Preußischen Volksvereins*. (Berlin, 1861. szeptember 6.) In: Franz, Günther – Mommsen, Wilhelm (szerk.): *Deutsche Parteiprogramme. I. Die konservativen Parteien von den Anfängen bis 1918*. B.G. Teubner, Leipzig–Berlin, 1932, 16–18.
- Ruhland Gusztáv 1904: *A papirosbúza hatása a gabonaárakra. Zselénski Róbert gróf előszavával*. Pátria, Budapest
- S. A. [Szilassy Zoltán] 1896: A Heves vármegyei gazdasági egyesület. In: Szilassy Zoltán (szerk.): *Gazdasági egyesületek monográfiái*. Pátria, Budapest, 304–305.
- S. A. [Bernát István] 1895: Marosvásárhelyi gyűlésünk. *Szövetkezés*. okt. 15, VI. évf. gr. Károlyi Sándor elnöki beszéde 417–425. X. sz.
- Schmidt, Franz 1916: *Burghardt von Schorlemer-Alst*. Volksvereins-Verlag, Mönchengladbach
- Somogyvári [Gr. Széchényi Imre] 1883: *Amerikai levelek*. Wilckens és Waidl, Budapest
- Széchényi, Imre Gr. 1883: *Birtokminimum és homestead*. Wilckens & Waidl, Budapest
- Tisza István 1896: *Magyar agrárpolitika. A mezőgazdasági termények árhanatlásának okai és orvosszerei*. Athenaeum, Budapest (Újranyomva: *Gróf Tisza István összes munkái*. Franklin, Budapest, 1923, I/237–302.)
- Tisza István felszólalása...* 1895 = Tisza István felszólalása a Vámügyi és statisztikai bizottság ülésén. In: *Az 1895. évi országos gazdakongresszus tárgyalásai*. IV. köt. Mezőgazdasági politikai és értékesítési (III). szakosztály, Pátria, Budapest, 96–99.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aldenhoff, Rita 1995: Agrarbewegungen und Agrarpolitik in Preußen/Deutschland 1890–1894. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 43. 795–808.
- Blackbourn, David 1984: Peasants and Politics in Germany. *European History Quarterly* 1. 47–75.
- Böhme, Helmut 1972: *Deutschlands Weg zur Großmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848–1881*. Köln (2. kiadás)
- Bowen, Ralph H. 1971: *German Theories of the Corporative State with special reference to the period 1870–1919*. Russel & Russel, New York, 79–91.
- Bruckmüller, Ernst 1977: *Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung. Vereine, Genossenschaften und politische Mobilisierung der Landwirtschaft Österreichs vom Vormärz bis 1914*. Wolfgang Neugebauer Verlag, Salzburg
- Bruckmüller, Ernst 1984: Strukturwandel der österreichischen Landwirtschaftsgesellschaften im 19. Jahrhundert. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 32: 1. 1–30.
- Eley, Geoff 1991: Antisemitismus, agrarische Mobilisierung und die Krise der Deutschkonservativen Partei. Radikalismus und seine Eindämmung bei der Gründung des Bundes der Landwirte, 1892–1893. In: Uő: *Wilhelminismus, Nationalismus, Faschismus. Zur historischen Kontinuität in Deutschland*. Westfälisches Dampfboot, Münster, 174–208.
- Enzsöl Imre 1998: A Mosonmegyei Gazdasági Egylet a dualizmus idején. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1995–97*. Budapest, 209–229.
- Flemming, Jens 1978: *Landwirtschaftliche Interessen und Demokratie: ländliche Gesellschaft, Agrarverbände und Staat 1890 – 1925*. Verlag Neue Gesellschaft, Bonn
- Fricke, Dieter 1968: *Bund der Landwirte (BdL) 1893–1920*. In: Uő. (szerk.): *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland*. Bibliographisches Institut, Leipzig, I/129–149.
- Hardach, Karl W. 1967: *Die Bedeutung wirtschaftlicher Faktoren bei der Wiedereinführung der Eisen- und Getreidezölle in Deutschland 1879*. Duncker & Humblot, Berlin
- Hardach, Karl W. 1987: Die Wende von 1879. In: Hans Pohl (szerk.): *Die Auswirkungen von Zöllen und Handelshemmnissen auf Wirtschaft und Gesellschaft vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Franz Steiner, Stuttgart, 275–292.
- Harrecker, Stefanie 2006: *Der landwirtschaftliche Verein in Bayern 1810–1870/71*. C. H. Beck, München
- Heindl, Waltraud 1990: *Gehorsame Rebellen*. Böhlau, Wien
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1987: Vom Agrarliberalismus zum Agrarprotektionismus. In: Hans Pohl (szerk.): *Die Auswirkungen von Zöllen und Handelshemmnissen auf Wirtschaft und Gesellschaft vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Franz Steiner, Stuttgart, 252–274.
- Kiss Zsuzsanna 2003: A Zala Megyei Gazdasági Egyesület megszervezése a neoabszolutizmus korában. *Korall* 13. 107–124.
- Klaus Hornung 1995: Preußischer Konservatismus und Soziale Frage – Hermann Wäger (1815–1889). In: Hans-Christoph Kraus (szerk.): *Konservative Politiker in Deutschland. Eine Auswahl biographischer Porträts aus zwei Jahrhunderten*. Duncker & Humblot, Berlin, 157–183.

- Kövér György 2003: Középrend vagy középosztályok? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok* 127. 1119–1168.
- Kubinszky Judit 1968: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz. *Századok* 102. 158–177.
- Lackó Mihály 1977: *Széchenyi és Kossuth vitája*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Néma Sándor 1995: Adatok a Győrvidéki Gazdasági Egyesület történetéhez. *Győri tanulmányok* 16. 69–92.
- Puhle, Hans-Jürgen 1967: *Agrarische Interessenpolitik und preußischer Konservatismus im wilhelminischen Reich (1893–1914). Ein Beitrag zur Analyse des Nationalismus in Deutschland am Beispiel des Bundes der Landwirte und der Deutsch-Konservativen Partei*. Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, Hannover
- Pyta, Wolfram 1991: *Landwirtschaftliche Interessenpolitik im deutschen Kaiserreich: der Einfluß agrarischer Interessen auf die Neuordnung der Finanz- und Wirtschaftspolitik am Ende der 1870-er Jahre am Beispiel von Rheinland und Westfalen*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart
- Retallack, James 1988: *Notables of the Right. The Conservative Party and Political Mobilization in Germany, 1876–1918*. Unwin Hyman, London–Boston
- Rolfes, Max 1976: Landwirtschaft 1850–1914. In: Aubin, Hermann – Zorn, Wolfgang (szerk.): *Handwörterbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Klett-Cotta Verlag, Stuttgart, II/494–525.
- Stegmann, Dirk 1983: Vom Neokonservatismus zum Proto-Faschismus: Konservative Partei, Vereine und Verbände 1893–1920. In: Stegmann, Dirk – Wendt, Bern-Jürgen – Witt, Peter-Christian (szerk.): *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Fritz Fischer zum 75. Geburtstag und zum 50. Doktorjubiläum*. Verlag Neue Gesellschaft, Bonn, 199–230.
- Szabad György 1967: *Forradalom és kiegyezés válaszüttján (1860–61)*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szabó Dániel 1977: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle* 19. 2. 169–208.
- Szabó Miklós 1989: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Medvetánc könyvek – Atlantis program, Budapest, 109–176.
- Szabó Miklós 2003: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest
- Vári András 2005a: Angol játék magyar gyepen. A Magyar Gazdasági Egyesület előtörténete. *Korall* 19–20. 99–131.
- Vári András 2005b: *Urak és gazdászok*. Kézirat
- Vári András 2006: Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és tagsága a 19. század 2. felében. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon (XIX.–XX. század közepe)*. Társadalomtörténeti tanulmányok. Századvég Kiadó, Budapest, 285–321.